

भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता, स्वरूप र प्रक्रिया

माधव प्रसाद पौडेल*

सार संक्षेप

उच्चारण मूलतः बोलीसँग सम्बन्धित प्रक्रिया हो । यो सस्वर पठन/वाचनका लागि पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण र आधारभूत भाषिक प्रविधि हो । भाषा शिक्षणमा कथ्य वा मौखिक भाषा र अभिव्यक्तिको व्यापक परिपोषण र सुधारका लागि उच्चारण शिक्षण अपरिहार्य आवश्यकता बनेको हुन्छ । कुनै पनि जीवन्त भाषा ध्वन्यात्मक रूपमै जीवित रहेको हुन्छ र त्यसैको तन्दुरुस्त उच्चारणका माध्यमले सम्प्रेषण सञ्चारको कार्य त्यसले गरेको हुन्छ । वर्ण विन्यास वा हिज्जेले लेख्य भाषाको प्रतिनिधित्व गर्छ भने उच्चारणले भाषाको कथ्य वा ध्वन्यात्मक रूपको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । संसारका कतिपय भाषाहरू अझै पनि ध्वन्यात्मक रूपमा मात्र जीवित छन् । त्यसैले कुनै पनि भाषाको पहिलो र आधारभूत रूप भनेको त्यसको बोली हो र त्यही बोलीको प्रतिनिधित्व नै उच्चारण हो । लिप्यात्मक रूपमा चाहेर पनि सङ्केत गर्न नसकिने कतिपय खण्डीय वर्ण र भाषेतर पक्षको समेत हेक्का राखेर सोही अनुरूप उच्चारण गरी बोल्नु पर्ने भएकाले शिक्षणीय दृष्टिले यो लेख्य भाषाभन्दा जटिल र निरन्तर अभ्यास तथा प्रयोग अभ्यासका आधारमा परिमार्जित हुने खालको हुन्छ । सामाजिक र व्यावसायिक जीवनका दैनिक व्यवहारमा अत्यधिक प्रयोगमा कथ्य भाषाकै व्यवहार गरिने भएकाले जबसम्म सम्बन्धित भाषाको उच्चारणमा अभ्यस्त भइँदैन तबसम्म भाषा सिकेको मान्न सकिँदैन । क्षेत्रीय, स्थानीय र विदेशी भाषाका उच्चारण प्रभाव तथा अन्य कतिपय कारणले उच्चारणमा अनेकौँ त्रुटिहरू हुने गर्छन्, जसलाई राम्रोसँग पहिचान गरी तिनको सुधार र परिष्कार गर्नमा उच्चारण शिक्षण डोरिनु वा निर्देशित हुनु आवश्यक छ । यस लेखमा यसै दृष्टिकोणलाई मुख्य आधार बनाई भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता, स्वरूप र प्रक्रियाहरूको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ साथै नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा उच्चारण त्रुटिका कारण र त्रुटिक्षेत्रहरूको सोदाहरण चिनारी गराउने प्रयत्न गरिनुका साथै शिक्षण कार्यकलाप र त्रुटि निराकरणका उपायहरू पनि सुझाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

प्रमुख पद, पदावलीहरू

अकमकाउनु, अकार, अक्षर, अक्षर चपाउनु, अघोष, अजन्त, अतिसामान्यीकरण, अनर्थता, अनुगमन, अनुच्छेद, अनुतान, अनुनासिक, अनुभव, अन्तर्विशेषता, अन्योलपूर्ण दृष्टि, अपरिहार्य, अपाङ्गता, अप्रभावकारिता, अभिभावक, अभिलेख, अभिवृत्ति, अभिवृद्धि, अभ्यास, अभ्यस्त, अर्थ अभेदक, अर्थ भेदक, अल्पप्राण, अवसर, अशुद्ध, अशोभनीयता, असन्तुलित, असमान, अस्थिर, अस्पष्टता, आकार, आघात, आङ्गिक चेष्टा, आधारभूत पक्ष, आधारभूत प्रभाव, आनीबानी, आन्तरिक वातावरण, आवृत्ति, इतर नेपाली, उच्च तह, उच्चार, उच्चारण, उच्चारण अभ्यास, उच्चारण अवयव, उच्चारण असङ्गति, उच्चारण प्रभाव, उच्चारण प्रयत्न, उच्चारण व्यवस्था, उच्चार्य अङ्ग, उच्चार्य ध्वनि, उद्विग्नता, उपचार, उपभाषिका, उपवाक्य, उमेर, उल्टोपाल्टो गर्नु, ऋकार, एकरूपता,

* सहप्राध्यापक डा. पौडेल शिक्षाशास्त्र सङ्काय, त्रि.वि., कीर्तिपुरमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

एकीकृत उच्चारण, कक्षा सहभागिता, कथ्य अभिव्यक्ति, कथ्य भाषा, कमजोरी, कानून, कारक, कार्यकलाप, क्षेत्रीय भाषा/भाषिका, क्षेत्रीय भेद, खण्डीय वर्ण, खण्डेतर वर्ण, गति, गतिशील, गल्तीक्षेत्र, गोष्ठी, ग्रहण, ग्राह्य, घन्को, घरायसी वातावरण, जिम्मेदार, जीवन्त, जैविक आवश्यकता, टवर्ग, टुक्के सामग्री, तवर्ग, ताडित, तालिम, त्रुटि, त्रुटिक्षेत्र, थपोट, थोलथोलाउनु, दक्षता, दीर्घता, दुरुस्त उच्चारण, दुर्बल, दृश्य प्रतीक, दृश्यात्मक भाषा, दैनिक व्यवहार, दोस्रो भाषा, दोस्रो भाषी, द्रुत गति, द्रुत परिवर्तन, धारण, धारणा, ध्वनि प्रतीक, ध्वन्यात्मक रूप, नकारात्मक, नक्सरे बोल्नु, नमुना शब्द, नासिक्य, निदान, निरन्तर मूल्याङ्कन, निरर्थक, निराकरण, निराकरणात्मक अभ्यास, निराकृत, निर्देशित, पठन, पद, पदावली, परामर्श, परिपोषण, परिमार्जन, परिवर्तन, परिष्कार, पहिलो भाषा, पाठ्य सामग्री, पारिवारिक वातावरण, पुनरावृत्ति, पुनर्ताजगी पुनर्बलन, पूरक कार्यकलाप, पूरक सामग्री, पृष्ठ पोषण, पेसा, प्रकटन, प्रचार प्रसार, प्रतियोगिता, प्रतिरूप, प्रतिस्पर्धा, प्रतिस्थापन, प्रत्यक्ष प्रभाव, प्रदर्शन, प्रभाव, प्रभावकारिता, प्रभावशाली, प्रयत्न लाघव, प्रयोग, प्रयोगात्मक कार्यकलाप प्रविधि, प्रवृत्ति, प्रशासन, प्राञ्जल, प्रारम्भिक सामग्री, प्रेरणा, प्रौढ, बहुभाषी, बालक, बाह्य वातावरण, बाह्य सहभागिता, बोली, बौद्धिक स्तर, भकभकाउनु, भलाकुसारी, भाबी अध्ययन, भाषाभाषी, भाषा शिक्षण, भाषिक अभिव्यक्ति, भाषिक परिष्कार, भाषिक पृष्ठभूमि, भाषिक विविधता, भाषिक व्यवहार, भाषिक सङ्क्रमण, भाषिक स्वभाव, भाषेतर पक्ष, भिन्न, भेटघाट, भौगोलिक भाषा, मनोरञ्जन, महाप्राण, मातृभाषा, मातृभाषी, मात्रा, मानक उच्चारण, मानक भाषा, मानसिक अवस्था, मानसिक असन्तुलन, मानसिक संवेग, मिश्र उच्चारण, मुखमुद्रा, मौखिक अभिव्यक्ति, यति, रकार, राष्ट्रिय गतिविधि, रुचि, रूप, रूप डोरेटो, रेफ, लक्ष्य भाषा, लय, लिखित सामग्री, लिपि चिह्न, लिप्यात्मक भाषा, लेख्य चिह्न, लेख्य प्रतीक, लेख्य भाषा, लेख्य रूप, लोप, वक्तृता, वर्ण विन्यास, वर्णोच्चारण, वाक्य, वाक्यात्मक स्तर वातावरण, वातावरणीय प्रभाव, विकृत, विकल्पता, विदेशी भाषा, विद्यार्थी, विद्यार्थी प्रगति, विद्यालय, विद्यालय तह, विद्यालय वातावरण, विविध, विश्राम, व्यक्ति भाषा, व्यक्तिगत उन्नयन, व्यञ्जन, व्यवसाय, व्याकरण, शब्द, शब्दकोश, शब्दयुग्म, शब्दोच्चारण, शब्द संक्षेपण, शारीरिक अवस्था, शारीरिक चेष्टा, शारीरिक-मानसिक स्थिति, शिक्षण विधि, शिक्षा, शिक्षादीक्षा, शिष्टता, शीघ्र परिवर्तन, शुद्ध, श्रवण, श्रव्यात्मक, श्रुति लेखन, संक्षेपण, संयुक्त उच्चारण, संवेगात्मक अवस्था, सकारात्मक, सघोष, सङ्कथन, सङ्गम स्थल, सचित्र प्रदर्शन, सचेतता, सञ्चार, सन्तुलित, सबल, सभा समारोह, समस्यापूर्ण, समान, समूह विभाजन, सम्प्रेष्य, सरलता, सर्वस्वीकार्यता, सस्वर पठन/वाचन, सहकार्यकलाप, सांस्कृतिक परिवेश, सामाजिक परिवेश, सामाजिक भाषा, सामाजिक भेद, सामुदायिक भाषा, सार्थक, सिकारु, सुधार, सुबोध, सुर, सुश्रव्य, सुस्त मनस्थिति, सूची, सेमिनार, स्तर, स्तरीकृत, स्तरीय भाषा, स्थानीय परिवेश, स्थानीय भाषिका, स्थिर, स्पष्ट, स्मरण शक्ति, स्वर, स्वर प्रसारण, स्वरूप, श्वास मात्रा, हलन्त, हाउभाउ, हिज्जे, हीनता, हेलचेन्न्याइँ, आदि ।

उच्चारण शिक्षणको परिचय

उच्चारण बोलीसँग सम्बन्धित कुरा हो । मानव मुखका विभिन्न उच्चार्य अङ्गका माध्यमले ध्वन्यात्मक रूपमा प्रकट हुने बोलीका उच्चार्य ध्वनिहरू भाषैपिच्छे फरक फरक हुन्छन् । नेपाली भाषामा यसका खण्डीय र खण्डेतर वर्णहरूको उच्चारणमा आफ्नै खाले प्रयत्न, कम्पन, घन्को र श्वासका मात्राहरू छन् । हरेक वर्णहरू अक्षरमा, अक्षरहरू रूपमा, रूपहरू शब्दमा, शब्दहरू पदावलीमा, पदावलीहरू उपवाक्य वा वाक्यमा

र हरेक वाक्यहरू सङ्कथनमा उनिएर सिङ्गो भाषिक अभिव्यक्ति तयार हुने हुनाले यी सबैका लागि उच्चारण आधारभूत पक्ष हुन्छ । फेरि उच्चारणसित भाषिक अभिव्यक्तिका विविध पक्षहरूको पनि उल्लेख महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, जस्तै : हलन्त, अजन्त, गति, यति, सुर, लय, अनुतान, आघात आदि । उक्त बाहेक उच्चारणसित भाषेतर हाउभाउ, मुखमुद्रा र चेष्टाहरू पनि उल्लेख महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । सही र शुद्ध उच्चारण भए मात्र भाषाको सही अभिव्यक्ति तयार भई सबैका निमित्त ग्राह्य र सम्प्रेष्य बन्छ । उच्चारणका कमजोरी वा अशुद्धिले बोली अस्पष्ट, अनर्थ, अप्रभावकारी र अशोभनीय बन्छ ।

उच्चारणको सम्बन्ध मौखिक वा कथ्य अभिव्यक्तिसित भए पनि यसको प्रभाव लेख्य भाषामा पनि परोक्ष रूपमा परेको हुन्छ । हरेक भाषिक सिपसँग उच्चारणको सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ । जस्तो बोल्यो त्यस्तै सुनिने, जस्तो सुनियो त्यस्तै धारण गरिने, जस्तो उच्चार्य धारणा बनायो त्यस्तै बोलिने वा त्यस्तै पढिने अनि जस्तो पढ्यो, सुन्यो त्यस्तै लेखिने र त्यस्तै पढिने, सुनिने जस्ता कुरा उच्चारणकै आधारभूत प्रभाव हुन् । फेरि दैनिक व्यवहारमा कथ्य भाषाकै बढी प्रयोग हुने हुनाले मौखिक अभिव्यक्तिको मानक कायम गरी शुद्ध र एकरूपतापूर्ण भाषिक व्यवहार गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । लेख्य अभिव्यक्ति पनि कथ्य अभिव्यक्तिकै प्रतिरूप भएकाले त्यसलाई सुनिश्चित रूप डोरेटोमा हिँडाउन उच्चारणले उल्लेख्य भूमिका खेल्छ । नेपाली भाषाको स्थानीय भाषिका प्रभावित बोलीमा सुधार गर्न, इतर नेपाली भाषा वा मातृभाषाको उच्चारण प्रभावबाट नेपाली भाषालाई मुक्त गराउन, स्तरीय र मानक उच्चारणमा अभ्यस्त गराई कथ्य र लेख्य अभिव्यक्तिमा परिष्कार ल्याउन, स्पष्ट र दुरुस्त उच्चारणका माध्यमले श्रवण र पठन कलामा स्वस्थता कायम गर्न र वैयक्तिक किसिमका नकारात्मक उच्चारण असङ्गति (अक्षर चपाउने, वर्ण उल्टोपाल्टो गर्ने, नक्सरे बोल्ने, भकभकाउने, थोलथोलाउने आदि) हरूको निराकरण गरी शुद्ध, स्पष्ट, सुश्रव्य र प्रभावशाली उच्चारणद्वारा प्राञ्जल, परिष्कृत एवम् सुबोध भाषिक परिष्कार गर्न नेपाली भाषामा उच्चारण शिक्षण आधारभूत आवश्यकता मानिन्छ ।

भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता

विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू एउटै भाषिक पृष्ठभूमि र वातावरणमा हुँदाहुँदा हुँदैनन् । फेरि नेपाली मातृभाषा भए पनि सबैले मानक नेपाली बोल्छन् भन्ने छैन । स्थानीय, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशको भिन्नताले एउटै भाषामा पनि विविध स्वरूप देखिन्छन् । अन्य भाषासँगको सम्पर्क वा घुलमिल, पेसा, व्यवसाय आदि यस्ता कारक हुन्, जसले एउटै भाषाभित्र पनि विभिन्न भाषिका र उपभाषिकाहरूको जन्म गराउँछन् । स्थानीय भाषिकापिच्छे, फरक फरक उच्चारणमा आधारित बोलीका विविध नमुनाहरू देखिन्छन्/सुनिन्छन् । अतः भाषाको मानक वा स्तरीय उच्चारणमा त्यसको प्रभाव पछिस्मम रहन्छ । उच्च तहमा पढ्ने विद्यार्थीहरूमा पनि स्थानीय भाषिकाको उच्चारण प्रभाव निराकृत भइ सकेको हुँदैन, एक किसिमले उनीहरूको उच्चारण अन्तर्भाषिक सङ्क्रमणमै हुन्छ ।

नेपाल एक बहु भाषिक देश भएकाले यसलाई विविध भाषाभाषीहरूको सङ्गम स्थल पनि मानिन्छ । नेपाली भाषाले ती सबै भाषाभाषीहरूलाई एकताको सूत्रमा उनेको छ । भाषैपिच्छे, फरक फरक वर्ण, उच्चारण र व्याकरण व्यवस्था हुने भएकाले इतर नेपाली मातृभाषीहरूमा त्यसको स्थिर प्रभाव परेको हुन्छ । सामान्यतः कसैको बोली सुन्ने बित्तिकै त्यो मान्छे नेपाली वा इतर नेपाली मातृभाषी को हो भन्ने सजिलै छुट्ट्याउन सकिन्छ । विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरू सबै पहिलो भाषी वा नेपाली मातृभाषी मात्र हुँदैनन् । विभिन्न भाषाभाषी वा दोस्रो भाषी नेपालीका रूपमा पनि उल्लेख सङ्ख्यामा हुन्छन् । अतः

विद्यालयमा अध्ययन गर्ने दोस्रो भाषी नेपाली विद्यार्थीहरूको मातृ भाषिक प्रभावबाट नेपाली उच्चारणलाई मुक्त गर्न नेपाली उच्चारण अभ्यास अपरिहार्य आवश्यकता बनेको हुन्छ।

मानिसको बोली आफ्नो भाषाका वर्ण वा शब्द उच्चारणमा मात्र सीमित हुँदैन; वर्ण, अक्षर, रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य र सङ्कथन स्तरका एकीकृत उच्चारण अभिव्यक्तिसित बोलीको स्वरूप तय हुन्छ। यस अवस्थामा गति, यति, लय, सुर, अनुताप, आघात जस्ता उच्चारणका अन्तर्विशेषताहरूको स्वाभाविक सन्तुलन र समायोजन आवश्यक हुन्छ। उच्चारण अनुसारका हाउभाउ, मुखमुद्रा तथा यावत् आङ्गिक चेष्टाहरूले समेत कथ्य अभिव्यक्तिलाई जीवन्त तुल्याएका हुन्छन्। कथ्य अभिव्यक्ति नै भाषाको मुख्य स्वरूप भएकाले त्यसैको प्रतिरूप मानिने लेख्य अभिव्यक्तिको शुद्धता र जीवन्तताका लागि पनि उच्चारणको प्रत्यक्ष र परोक्ष दुबै प्रभाव रहेको देखिन्छ। उच्चारणको महत्त्व बोल्नु र लेख्नुमा मात्र सीमित नभई सुन्नु र पढ्नुमा पनि उल्लिखित हुन्छ। बोले अनुसार सुनिने, सुने अनुसार धारण गरिने र बोलिने, सुने अनुसार नै उच्चारण गरी पढिने र पढे, बोले, सुने अनुसार लेखिने हुनाले भाषाका सबै सिपमा उच्चारणको आधारभूत प्रभाव रहन्छ। तल्ला तहमा गरिएका अभ्यासहरू पर्याप्त नहुने र माथिल्ला तहमा पुग्दा पनि विद्यार्थीहरूमा उच्चारण परिष्कार आइ नसक्ने हुनाले पूर्व अभ्यासलाई स्तरीकृत गर्न र निराकरणात्मक परिष्कार गर्न विभिन्न तहमा उच्चारण शिक्षणको अपरिहार्यता दर्साउन सकिन्छ।

व्यक्तिका हरेक आनीबानी, धारणा, रुचि र प्रवृत्तिहरूमा भिन्नता भए भैं भाषिक उच्चारणमा पनि भिन्नता हुन्छ। त्यसलाई व्यक्ति भाषा पनि भन्न सकिन्छ। व्यक्तिका आफ्नै आनीबानी र औच्चार्य अड्ग तथा तिनको बनोट अनुसार उच्चारणमा भिन्नता आउनु स्वाभाविक हो। यस दृष्टिले सबै विद्यार्थीहरूमा एकै किसिमको भाषिक स्वभाव पाइँदैन। अक्षर चपाउने, वर्ण उल्टोपाल्टो गर्ने, अस्पष्ट बोल्ने, थोल्थोलाएर बोल्ने, भकभकाउने, अकमकाउने आदि कतिपय उच्चारणगत वैयक्तिक कमजोरीहरूलाई निराकरण गर्न पनि उच्चारण शिक्षणको विशेष आवश्यकता हुन्छ। माथिल्ला तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीमा पनि उच्चारणका असङ्गत आनीबानी र व्यवहार हटि सकेका हुँदैनन्। यसर्थ उनीहरूको नेपाली भाषिक बोली र व्यवहारलाई परिष्कार गरी उनीहरूको समग्र भाषिक विकास र व्यक्तिगत उन्नयनका लागि पनि उच्चारण शिक्षण अपरिहार्य मानिन्छ।

नेपाली भाषिक बोली र व्यवहारको परिष्कार नै उच्चारण शिक्षणको मुख्य ध्येय हो। तसर्थ नेपाली भाषाको जीवन्त बोली र व्यवहार परिष्कार गरी त्यस मार्फत सुनाइ, पढाइ, लेखाइ र बोलाइ समेतको उन्नयन र विकासमा मद्दत पुऱ्याउन भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता देखिन्छ। फेरि विद्यालय तहको अध्ययन समाप्तिपछि विभिन्न कारणले भाषी अध्ययनलाई छाडी विभिन्न पेसा, व्यवसाय वा जैविक आवश्यकता परिपूर्तिमा संलग्न हुनेहरूको सङ्ख्या पनि कम छैन। उनीहरूको नेपाली भाषिक कथ्य व्यवहारमा विशुद्धता ल्याएर जैविक र अन्य आवश्यकता पूर्तिमा परोक्ष सहयोग पुऱ्याउन पनि उच्चारण शिक्षणको महत्त्व र आवश्यकता देखिन्छ। भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकतालाई निम्न लिखित बुँदाले सटीक रूपमा दर्साउन सक्छन् :

- (१) विद्यार्थीहरूको स्थानीय भाषिका प्रभावित उच्चारण वा बोलीलाई सुधार गरी स्तरीय अथवा मानक उच्चारणमा अभ्यस्त गराउन,
- (२) विभिन्न मातृभाषाको उच्चारण व्यवस्थाबाट प्रभावित दोस्रो भाषी नेपाली विद्यार्थीहरूको गलत उच्चारणलाई निराकरण गर्न,

- (३) वर्ण र शब्द उच्चारणका क्षेत्रमा मात्र नभई लय, सुर, अनुतान, आघात तथा भाषेतर हाउभाउ, मुखमुद्रा र चेष्टामा समेत परिष्कार ल्याई त्यस मार्फत भाषाका ग्रहण र प्रकटन सम्बन्धी यावत् कार्यकलापहरूको उन्नयनमा सघाउ पुऱ्याउन, र
- (४) वैयक्तिक आनीबानीबाट देखिने विभिन्न कमजोरी (अक्षर चपाउने, वर्ण उल्टोपाल्टो गर्ने, भकभकाउने, अकमकाउने, अस्पष्ट बोल्ने आदि) को निराकरण गरी शुद्ध, स्पष्ट, प्राञ्जल, परिष्कृत, जीवन्त, सुश्रव्य, बोधगम्य र प्रभावशाली उच्चारण व्यवहार गर्ने सिप विकासमा मद्दत पुऱ्याउन आदि ।
- (५) उच्चारण र वर्ण विन्यासको सम्बन्ध ।

उच्चारण बोलीसँग सम्बन्धित हुन्छ भने वर्ण विन्यास लेख्य रूपसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले उच्चारणमा ध्वनि प्रतीकहरू हुन्छन् भने वर्ण विन्यासमा दृश्य प्रतीकहरू हुन्छन् । उच्चारण श्रव्यात्मक भाषासित सम्बन्धित हुन्छ भने वर्ण विन्यास दृश्यात्मक/लिप्यात्मक भाषासित सम्बन्धित हुन्छ । उच्चार्य ध्वनि वा वर्णलाई विभिन्न लेख्य प्रतीक वा लिपि चिह्नहरूले वर्ण विन्यासका रूपमा प्रतिनिधित्व गर्छन् । भाषाका लिपि चिह्नहरूलाई उच्चारण गरेर पढ्न सकिन्छ; श्रवण र धारण गर्न सकिन्छ । उच्चार्य ध्वनि प्रतीकहरूलाई पनि श्रवण र धारण गर्न सकिन्छ । वर्ण विन्यासले उच्चार्य ध्वनि वा वर्णकै प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले जस्तो उच्चारण गरेर बोलिन्छ त्यसैलाई मूर्तरूप प्रदान गर्छ । यस दृष्टिले उच्चारण पहिला र वर्ण विन्यास पछि आउने कुरा हो । फेरि भाषाको वास्तविक रूप बोली हो; लेख्य रूप त बोलीकै प्रतिरूप हो । उच्चार्य ध्वनि प्रतीकबाटै भाषाको जन्म भएको हो; लेख्य प्रतीकहरू त धेरै पछि मात्र आविष्कार भएका हुन् ।

भाषाको आधारभूत प्रतिनिधित्व उच्चारणले गरे पनि आजको युगका सन्दर्भमा उच्चारण मात्र पर्याप्त हुँदैन । भाषालाई जीवन्त राख्न, नवीनाति नवीन र आविष्कृत मानवीय सौन्दर्य कला, सिप र सभ्यतालाई अभिलेख गरेर प्रचार प्रसार गर्न, शिक्षादीक्षा प्रदान गर्न तथा मानवीय संसारका यावत् व्यवहार एवम् कार्यकलापहरूलाई परिष्कार गर्न लेख्य भाषाले महत्तम भूमिका खेलेको हुन्छ । यसो भन्दैमा बोली वा कथ्य भाषाको कुनै महत्त्व नै छैन भन्ने होइन । व्यावहारिक जीवनका हरेक दैनन्दिनीहरूमा कथ्य भाषाकै प्रयोग हुन्छ । हरेक कामकाज, पेसा, व्यवसाय, भेटघाट, भलाकुसारी, सभा समारोह, मनोरञ्जन, सामाजिक, सांस्कृतिक सन्दर्भ, गोष्ठी, सेमिनार आदि यावत् गनि नसक्ना पक्षहरू कथ्य भाषामै निर्भर हुन्छन् । चाहे कथ्य भाषा होओस्, चाहे लेख्य; दुबैमा शुद्धता, एकरूपता, मानकीयता तथा सर्व स्वीकार्यता हुनै पर्छ । उच्चारणले कथ्य र वर्ण विन्यासले लेख्य भाषाको आधारभूत प्रतिनिधित्व गर्छन् ।

कथ्य भाषा गतिशील हुन्छ । छिमेकैपिच्छे, ठाँवैपिच्छे, गाँवैपिच्छे र अझ व्यक्तिपिच्छे भाषाको कथ्य स्वरूपमा भिन्नता देखिन्छ र त्यसमा द्रुत परिवर्तन पनि भइ रहन्छ । यस्तो परिवर्तन मूलतः भाषिक उच्चारणहरूमा नै देखा पर्छ । एउटा भाषाबाट व्यक्ति भाषा, सामुदायिक भाषा, सामाजिक भाषा तथा भौगोलिक अथवा क्षेत्रीय भाषाका विविध स्वरूपहरू देखिन्छ । यस प्रकारको भाषिक विविधताबाट नै विभिन्न उपभाषिका, भाषिका र अन्ततः छुट्टै भाषाको समेत जन्म र विकास हुन्छ । भाषिक परिवर्तन वातावरणीय प्रभावबाट पनि द्रुत गतिमा हुन्छ । भाषाको यस प्रकारको परिवर्तित स्वरूप प्रथमतः उच्चारणमै देखा पर्छ । कथ्य उच्चारणमा परिवर्तन भएको धेरै पछि मात्र लेख्य स्वरूपले त्यसलाई पछ्याउँछ । यस दृष्टिले कथ्य भाषा बढी अस्थिर किसिमको हुन्छ भने लेख्य भाषाको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्ण विन्यास धेरै हदसम्म मन्द परिवर्तनशील र स्थिर हुन्छ । यसरी वर्ण

विन्यासले भाषाका विविधता र शीघ्र परिवर्तनलाई रोकेर एकरूपतापूर्ण मानक निर्माण गर्ने मुख्य भूमिका खेल्छ। उच्चारणमा देखिने शीघ्र परिवर्तनलाई रोकी सबैले बुझ्ने र ग्रहण गर्न सक्ने एकरूपतापूर्ण बोली र व्यवहार निर्माण गर्न वर्ण विन्यासले सहयोग गर्छ।

उच्चारणलाई वर्ण विन्यासले पछ्याउँछ र वर्ण विन्यास परम्पराबाट उच्चारण पनि धेरै हदसम्म प्रभावित हुन्छ। वर्ण विन्यासले सबै भाषिकाको उच्चारण प्रतिनिधित्व गर्दैन र उच्चारणले पनि दीर्घ समयसम्म एकै प्रकारको वर्ण विन्यासको प्रतिनिधित्व गर्न सक्तैन। शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन, कानून, शब्दकोश, व्याकरण र समग्र राष्ट्रिय गतिविधिको वाहक स्तरीय भाषिक रूपलाई उच्चारण र वर्ण विन्यास दुबैले आत्मसात् गर्छन्।

लेख्य भाषिक एकरूपता र शिष्टता वर्ण विन्यासको विषय हो भने कथ्य भाषिक एकरूपता र शिष्टता उच्चारणको विषय हो। त्यसैले उच्चारण र वर्ण विन्यास एक आपसमा अन्योन्याश्रित हुन्छन्। यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय यस्ता सन्दर्भहरू पनि छन् जो जस्तो बोलिन्छन् त्यस्तै लेखिँदैनन् र जस्तो लेखिन्छन् त्यस्तै बोलिँदैनन्। नेपाली भाषाकै कुरा गर्दा उच्चारणमा छ वटा स्वर (अ, आ, इ, उ, ए, ओ) र उनन्तिस वटा व्यञ्जन (क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह) वर्णहरू भेटिन्छन् परन्तु वर्ण विन्यासमा नेपाली उच्चारणमा नभएका तर लेख्य परम्परामा रहेका ई, ऊ, ऋ, ऐ (अइ), औ (अउ), अं (अम्) अः (अह्) जस्ता स्वर वर्ण र ञ, ण, श, ष, क्ष (कष्य), त्र (त्स्), ज्ञ (ज्ज) जस्ता व्यञ्जन वर्णहरू पनि थप प्रचलित छन्। यसका साथै मात्राका दृष्टिले उच्चारणमा नभएका ि, ू, ्र, ः चिह्नहरू पनि प्रचलित छन्। नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट विकसित भएकाले संस्कृतका तत्सम शब्दहरू प्रशस्त प्रयोग हुन्छन् र तिनलाई संस्कृत तत्सम शब्दका रूपमा मात्रै लेखिन्छ; जस्तै : पञ्चाङ्ग, खण्डन, क्षण, शिशु, षट्कोण, ऋषि, ज्ञान, अंश, प्रायः आदि। उच्चारणमा भने 'ञ' र 'ण' नभएर, 'श' र 'ष' 'स' भएर, 'क्ष' 'छे', 'च्छे' र 'कष्य' भएर, 'ज्ञ' 'य्य' भएर अनि 'ऋ' 'रि' भएर उच्चरित हुन्छन्। त्यस्तै उच्चारणमा 'इ' र 'ई' तथा 'उ' र 'ऊ' मा कुनै भेदकता छैन तर लेख्य परम्परामा ती र तिनका मात्राहरू भेदक भएर आएका पाइन्छन्। 'ए' स्वर एकलै आउँदा मात्रा रहित भएर आउँछ भने व्यञ्जनसित मिसिएर आउँदा मात्रा सहित आउँछ; जस्तै : एकता, एक, केवल, खेत आदि। यस्तै स्थिति 'ऐ' को पनि छ; एकलै आउँदा 'ऐ' र व्यञ्जनसित संयुक्त भएर आउँदा युगल मात्रा लिएर आउँछ; जस्तै : ऐश्वर्य, ऐक्य, कैलाश, खैराँत आदि। लेखाइ र बोलाइमा अरु पनि भिन्नताहरू छन्। केही भिन्नताहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

वर्ण विन्यास		उच्चारण	वर्ण विन्यास		उच्चारण	वर्ण विन्यास		उच्चारण
पानी	>	पाँनी	पान	>	पाँन	कान	>	काँन
कलम	>	कलम्	खलखल	>	खल्खल्	हिमाल	>	हिमाल्
कन्या	>	कन्या	लघृत्व	>	लघृत्त्व	मान्य	>	मान्य
ओछ्यान	>	ओच्छयान् / ओछयान्	खुट्याउनु	>	खुट्ट्याउनु	सम्याउनु	>	सम्म्याउनु
गाई	>	गाइ	तिमी	>	तिमि	विश्व	>	बिस्स्व
विश्वास	>	बिस्श्वास	चलूँ	>	चलूँ	पाऊँ	>	पाउँ आदि

उक्त केही उदाहरण बाहेक उच्चारणमा ध्वन्यात्मक एकरूपता भए पनि लिप्यात्मक बहुलताका प्रसङ्गहरू पनि भेटिन्छन्। जस्तै : अ/अ, त्त/त्त, भ/भ, श/श त्र/त्र, ण/रा, द्य/द्य, क्त/क्त, द्/द्, ङ/ङ्ग, त्म/त्त्य/ह्य, ट्य/ठ्य, द्म/द्य, द्व/द्, त्र/त्र, ण/रा, द्य/द्य, क्त/क्त, द्/द्, ङ/ङ्ग, त्म/त्त्य/ह्य, ट्य/ठ्य, द्म/द्य, द्व/द्,

- (५) अकारलाई आकारमा परिणत गरेर : अर्को >आर्को, अब >आब, व्यक्ति >व्याक्ति, गर्देन >गार्देना, छैन >छैना, त्यहाँ >त्याहाँ, कहाँ >काहाँ, यहाँ >याहाँ, कता >काता, यता >याता, घर >घार आदि ।
- (६) ड, ढ वर्णलाई 'र' मा परिणत गरेर : घोडा >घोरा, पहाड >पहार, टाढा >टारा, पढ्नु >पर्नु, भाडा >भारा, भाँडा >भाँरा, बोडी >बोरि, गाड >गार, सडक >सरक आदि ।
- (७) शब्दान्त अजन्तलाई हलन्त बनाएर : मूर्ख >मुख, कर्म >कर्म, सन्त >सन्त, मन्द >मन्द बुध >बुध, तुरुन्त >तुरुन्त, शुद्ध >शुद्ध, बुद्ध >बुद्ध, धर्म >धर्म आदि ।
- (८) शब्दको सुरुको हलन्त 'स्' अगि 'इ' वा 'अ' थपेर : स्कूल >इस्कूल, स्थान >इस्थान/>स्थान, स्थायी >इस्थायी/अस्थायी, स्मृति >इस्मृति/अस्मृति आदि ।
- (९) 'द्य/द्य' लाई 'ध्य', 'द्दे/द्दे' लाई 'धे' र त्यसमा 'द्' समेत जोडेर : उद्देश्य >उद्देश्य, सद्दे >सद्धे, विद्या/विद्या >विद्ध्या, उद्योग/उद्योग >उद्ध्योग, विद्यालय/विद्यालय >विद्ध्यालय आदि ।
- (१०) नासिक्य स्वरलाई नासिक्य व्यञ्जन बनाएर : खसखसाउँछ >खसखसाउन्छ, हुँदैन >हुन्दैन, पिउँदैन >पिउन्दैन, छुँदैन >छुन्दैन, गाउँछ >गाउन्छ आदि ।
- (११) 'ऊँ ऊँ' लाई 'म' बनाएर : पाऊँ >पाम्, दिऊँ >दिम्, गाउँ >गाम्, ठाउँ >ठाम्, लिऊँ >लिम्/ल्याम्, किनूँ >किनम्, तिरूँ >तिरम्, भिक्ऊँ >भिकम् आदि ।
- (१२) अल्पप्राण वर्णलाई महाप्राण बनाएर : जाँतो >भाँतो, जोखिम >भोखिम, जहाज >भहाभ/भाभ, रबर >रभर आदि ।
- (१३) 'य' वर्णलाई 'ज' बनाएर : योजना >जोजना, कार्यक्रम >कार्जक्रम, कार्यालय >कार्जालय, योग्यता >जोग्यता, योग्य >जोग्य, यशोदा >जसोदा/जसुदा आदि ।
- (१४) 'ण' लाई 'न' बनाएर : गणेश >गनेस, निर्माण >निर्मान, प्राण >प्रान, निपुण >निपुन, शरण >सरन, प्रणाम >प्रनाम, प्रमाण >प्रमान, सम्पूर्ण >सम्पुर्न आदि ।
- (१५) 'व' लाई 'ओ' बनाएर : महत्त्व >महत्तो, नेतृत्व >नेत्रित्तो, सतीत्व >सतित्तो, जातित्व >जातित्तो, स्वामित्व >स्वामित्तो, मातृत्व >मात्रित्तो, वर >ओर आदि ।
- (१६) 'य' लाई 'ए' बनाएर : कर्तव्य >कर्तब्बे, वक्तव्य >बक्तब्बे, सय >सए, आशय >आसए, भविष्य >भविस्से, योग्य >योग्गे, कतिपय >कतिपए, धन्यवाद >धन्नेवाद, गण्यमान्य >गन्नेमान्ने, माननीय >माननिए, सत्य >सत्ते आदि ।
- (१७) संयुक्त 'द्ध' मा 'ध' लोप तथा 'द' प्रतिस्थापन गरेर : शुद्ध/शुद्ध >सुद्द, बुद्ध/बुद्ध >बुद्द, बद्ध/बद्ध >बद्द, पद्धति/पद्धति >पद्दति, योद्धा/योद्धा >योद्दा, ऋद्ध/ऋद्ध >ऋद्द आदि ।
- (१८) 'ह' को लोप गराएर : महाराज >माराज, सहसचिव >ससचिव, सहायता >सायता, महा सचिव >मासचिव, महा विद्यालय >माविद्यालय, सहमति >समति आदि ।
- (१९) ऋकार र रकारलाई रेफमा बदलेर : कृपया >किर्पया, हृदय >हिर्दय, कृषि >किर्सि, प्रगति >पर्गति, प्रसाद >पर्साद, ग्रह >गर्ह, पत्न्यो >पर्यो, गत्यो >गर्यो आदि ।
- (२०) 'ओ' लाई 'व' बनाएर : ओख्यान >वख्यान, ओखर >वखर, ओदान >वदान, ओखल >वखल, माओ >माव, जाओ >जाव आदि ।

- (२१) हलन्त उच्चारणलाई (मिश्र उच्चारणमा) अजन्त बनाएर : प्रश्न >परस्न, प्रशस्त >परसस्त, सृष्टि >सिरिस्टि, दृष्टि >दिरिस्टि, क्लास >कलास, कृष्ण >किरिस्न, क्लब >कलब, क्यास >कयास आदि ।
- (२२) 'क्ष' लाई 'छे' वा 'च्छे' बनाएर : पक्ष >पच्छे, लक्ष्य >लच्छे, भक्ष्य >भच्छे, दक्ष >दच्छे, कक्ष >कच्छे, कक्षा >कच्छया, शिक्षा >सिच्छे/सिच्छया, भिक्षा >भिच्छे/भिच्छया, क्षेत्री >छेत्री, क्षेत्र >छेत्र, क्षमा >छेमा, क्षण >छेन आदि ।
- (२३) 'हि/ही' लाई 'इ' बनाएर : सही >सइ, केही >केइ, कोही >कोइ/कवै, साहित्य >साइत्य, बहिष्कार >बइस्कार, बही >बइ, दही >दइ, कारबाही >कारबाइ, लापबाही >लापबाइ आदि ।
- (२४) रेफलाई 'र' मा बदलेर : धर्म >धरम, कर्म >करम, मर्म >मरम, मर्द >मरद, गर्जन >गरजन, मार्चिस >मारचिस, मार्बल >मारबल आदि ।
- (२५) लेख्दा 'व' तर बोल्दा 'ब' बोलिने वर्णलाई 'व' नै बनाएर : विशेष (बिसेस) >विसेस, वाक्य (बाक्य) >वाक्य, वाच्य (बाच्य) >वाच्य, वातावरण (बातावरण) >वातावरण, विश्व (बिस्व) >विस्व, वास्तविक (बास्तविक) >वास्तविक, विद्यालय (बिद्द्यालय) >विद्यालय आदि ।
- (२६) 'द' र 'ट' लाई तडित 'ड' अथवा 'ण' बनाएर : भदैं >भडैं/भणैं, कोदो >कोडो/कोणो, भदौ >भडौ/ भणौ, बाट >बाड/बाण, गाद >गाड/गाण, बाटो >बाडो/बाणो, भदैंले भदौको महिनामा कोदाको रोटी खायो >भणैंले भणौको मैनामा कोडाको/कोणाको रोटी खायो, यहाँबाट >ह्याँड/ह्याँण, त्यहाँबाट >त्याँड/त्याँण आदि ।
- (२७) विश्राम वा यतिको ख्याल नगरेर : चकटी >चकटी, वीरता >बिर्ता, कपडा >कफडा, नारायण >नारान्, नकटो >नकटो, भोगटे >भोगटे आदि ।
- (२८) अन्योलपूर्ण दृष्टि, श्रवण वा धारणामा परेर : जीर्णोद्धार/जीर्णोद्धार >जिर्णोद्धार/जीर्णोद्धार, भर्त्सना >भर्त्सना, धोयो >धुयो, रोयो >रुयो, गयो >गोयो, पयो >पायो, शुल्क >सुक्ल आदि ।
- (२९) भाषिकागत प्रभावमा परेर : भनेर >भुनेर, पैसा >पुइँसा, पनि >पिनि, भैंसी >भुइँसी, उहाँ >हवाँ, उहीं >हुइँ, त्यहीं >तिँ, यहीं >हिँ, यहाँ >ह्याँ, त्यहाँ >त्याँ, बैँसी >ब्याँसि, रहेछ >रच/रेछ/राछ/रेछ/रैछ/ रैच/रेच/थिएछ/योछ, भएको छ >भाछ/भेछ/भछ, आउँछ >आउँच/आन्च/आन्छ, पाउँछ >पाउँच/पान्च/पान्छ, सतचालिस >सड्चालिस/सैँतालिस/सैँचालिस, उनन्चास >उन्पचास/उनन्पचास, उन्नाइस >उन्निस, उनन्तिस >उन्तिस/उनान्तिस, उनन्चालिस >उन्चालिस/उनान्चालिस आदि ।
- (३०) अङ्ग्रेजी, हिन्दी आदि विदेशी भाषाको प्रभावमा परेर : फाल्नु >फ्याल्नु, छनोट >छन्नोट, बनोट >बनोट, जापान >जपान, नेपाल >नपाल, प्याक >पैक, ब्याग >बैग, रेग्मी >अरेग्मी, रीति >अरिति, सक्नु >सकाउनु आदि ।
- (३१) अनावश्यक थपोट गरेर : गर्नु श्रगरेर ल्याउनु, भन्नु >भनेर ल्याउनु, भन्दै >भनि रहँदै, उनेर >उनि रहेर, सुनि सकेर >सुनि सकि हालेर आदि ।
- (३२) संक्षेपण गरेर : उहाँबाट >हुँइँट, त्यहाँबाट >तिँट, कहाँबाट >काँट, कहाँको >काँको, यहाँनेर >ह्याँन्नेर त्यहाँनेर >त्यान्नेर, एउटा >यौटा आदि ।

370 भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता ...

- (३३) अनुतान मिलाउन अथवा स्वर प्रसारण गर्न नजानेर : प्रश्न उच्चारणलाई सामान्य र सामान्य उच्चारणलाई प्रश्नोच्चारण गर्ने वा विस्मय सूचक उच्चारणलाई प्रश्नात्मक वा सामान्य उच्चारणमा बदल्ने प्रवृत्ति । यस्तो त्रुटि सस्वर पठनमा देखिन्छ ।
- (३४) आघातको ख्याल नगरेर : बल दिएर उच्चारण गर्नु पर्नेमा बल नदिने अनि बल दिएर उच्चारण गर्नु नपर्नेमा बल दिने जस्ता प्रवृत्तिहरू । यस्तो त्रुटि पनि मुख्यतः सस्वर पठनमै देखिन्छ ।
- (३५) गति, यति नमिलाएर : विश्राम गरेर पढ्नु पर्ने वा बोल्नु पर्नेमा विश्राम नगरेर अनि विश्राम गर्नु नपर्नेमा विश्राम गरेर उच्चारण गर्दा यस्तो त्रुटि हुन्छ; जस्तै : बन्दछ/बन्द छ, थाम्छ/थाम् छ, मानिस/मानिस, दाजु खुसी भएकाले भाइलाई कलम दिए/दाजु खुसी भए, काले भाइलाई कलम दिए आदि ।
- (३६) विविध : नक्सरे बोल्नु, भकभकाउनु, अकमकाउनु, थोल्थोलाउनु, थेंगो प्रयोग गर्नु, बोल्दाबोल्दै शब्द वा अक्षर चपाउनु, उल्टोपाल्टो गरेर बोल्नु (सुर्ती >सुर्ती, बादल >बाल्द, नजिक >नगिच आदि), गलत शब्द छनोट गर्नु (एक जना कुकुर, म भोलि आएँ आदि), तिर्यक् सङ्गति नमिलाउनु (गएकाले श्रगएकोले, बाटामा >बाटोमा, हाँगादेखि >हाँगोदेखि आदि) जस्ता विविध कारणले पनि उच्चारणगत त्रुटिहरू पर्याप्त देखिन सक्छन् ।

उच्चारण शिक्षणका कार्यकलापहरू

उच्चारण शिक्षणका कार्यकलाप वा तरिकाहरूलाई निम्नानुसार वर्णन गर्न सकिन्छ :

- (१) उच्चारण शिक्षण गर्नुभन्दा पहिले उच्चारणका दृष्टिले समस्यापूर्ण वर्ण, शब्द र अन्य क्षेत्रहरू पहिल्याई तत् सम्बन्धी सूची तयार गरेर त्रुटिक्षेत्र अनुसारको समूह विभाजन गरी अभ्यास गराउन सकिन्छ तर सामान्य निराकरणात्मक अभ्यासका लागि समूह विभाजन नगरे पनि हुन्छ ।
- (२) खास गल्तीक्षेत्रका वर्णलाई वर्ण, अक्षर, शब्द, वाक्य र अनुच्छेद तहमा आवृत्ति हुने गरी पाठ्य सामग्री निर्माण गरेर सस्वर वाचन गर्न लगाई बारम्बार उच्चारण गराउनु पर्छ । यसो गर्दा शब्दतहबाट उच्चारण अभ्यासको सुरु गर्नु राम्रो हुन्छ ।
- (३) शब्दोच्चारणका माध्यमले उच्चारण अभ्यास गराउँदा तुलनात्मक रूपले बढी कठिन हुने वर्णहरूलाई उच्चारण अवयव र प्रक्रिया सहितको सचित्र प्रदर्शन अभ्यास गराउनु पर्छ साथै उस्तै उस्तै लाग्ने शब्दयुग्महरूलाई स्पष्ट भिन्नता छुट्टिने गरी उच्चारण अभ्यास गराउनु पर्छ ।
- (४) समान जस्ता तर असमान वर्ण भएका सार्थक सार्थक, सार्थक निरर्थक आदि प्रशस्त शब्दयुग्म खोजेर शब्द, पदावली र वाक्यात्मक तहमा प्रशस्त उच्चारण अभ्यास गराउनु पर्छ र विद्यार्थीले गरेका त्रुटिलाई दुरुस्त ढङ्गले कालो/सेतो पाटीमा लेखेर प्रदर्शन गरी त्रुटिप्रति सचेत गराउने, आवृत्ति गराउने र पुनर्बलन गर्ने गर्नु पर्छ ।
- (५) सकेसम्म आदि, मध्य र अन्त्य सबै भागमा समस्यापूर्ण वर्ण प्रयोग भएका शब्दहरू खोजेर उच्चारण अभ्यास गराउनु पर्छ र एउटै वर्णका पनि मात्रागत दृष्टिले फरक फरक रूप भएका नमुना शब्दभिन्न पारी प्रशस्त उच्चारण गर्ने अभ्यास गराउनु पर्छ ।
- (६) एउटै मात्र वर्णको भिन्नताले अर्थ भेदक र अर्थ अभेदक भएका शब्दयुग्महरू खोजी श्रुति लेखन गराउने र सकिएपछि उच्चारण गरी कक्षामा सुनाउन लगाउनु पर्छ ।

- (७) उच्चारणमा कठिन हुने संयुक्त र मिश्र अक्षर (मिश्र : प्याज, व्याज, बाध्य, ग्यो, श्राप, सिर्जना, भ्रामक, गएँ, आँप आदि; संयुक्त : भक्ति, सिर्जना, उन्नति, छन्द आदि ।) लाई टुक्र्याएर प्रदर्शन गरी छुट्टाछुट्टै उच्चारण गर्न लगाउनु पर्छ र त्यस्तो गर्दा र एकै चोटि उच्चारण गर्दाको फरक स्पष्ट पारी सतर्क र सचेत तुल्याउनु पर्छ ।
- (८) उच्चारण शुद्धता र स्पष्टताका लागि गति र यतिको प्रमुख स्थान हुने भएकाले कुन ठाउँ र कस्तो अन्तरालमा गति वा यति मिलाउनु पर्छ भन्ने बारेमा विद्यार्थीहरूलाई सचेत गराई अक्षरभन्दा शब्द, शब्दभन्दा पदावली, पदावलीभन्दा वाक्य र वाक्यभन्दा अनुच्छेद स्तरमा यतिको मात्रा क्रमशः बढाउँदै लैजाने अभ्यास गराउनु पर्छ । विभिन्न लिखित सामग्रीलाई सस्वर पठन गर्न लगाई छिटो र एकै साथ गति मिलाएर उच्चारण गर्नु पर्ने ठाउँमा सोही किसिमको अभ्यास गराउनु उपयुक्त हुन्छ ।
- (९) टुक्रे र प्रारम्भिक सामग्रीका आधारमा आघात, अनुतान, दीर्घता, नासिक्यता आदि खण्डेतर वर्णहरूको उपयुक्त ख्याल राखी उच्चारण गर्ने अभ्यास गराउनु पर्छ र मौखिक अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउन सचेत तुल्याउनु पर्छ ।
- (१०) उच्चारण अभ्यास सामूहिक र वैयक्तिक दुबै रूपमा गराउनु पर्छ । सामूहिक रूपमा अभ्यास गराउँदा सङ्कोच मान्ने प्रवृत्ति हटाउन सकिन्छ । सामूहिक अभ्यासपछि व्यक्तिगत रूपमा र पुनः समूहमा अभ्यास गराई शिक्षण विविधता कायम गर्नु पर्छ ।

उच्चारण शिक्षणको प्रमुख प्रयोजन बोलाइ अथवा मौखिक अभिव्यक्तिको व्यापक अभ्यासका लागि पृष्ठभूमि तयार पार्नु वा मौखिक अभिव्यक्तिको प्रभावकारितामा सघाउ पुऱ्याउनु भएकाले यसलाई मौखिक अभिव्यक्ति (बोलाइ/वक्तृता) शिक्षणको अङ्ग बनाइनु पर्छ । उच्चारण शिक्षणबाट लिखित अभिव्यक्तिलाई पनि प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ किनकि यसको अभ्यासबाट हिज्जे वा वर्ण विन्यास शुद्धिमा पनि मद्दत मिल्छ । अतः उच्चारण शिक्षणका उपर्युक्त कार्यकलापबाट मौखिक र लिखित दुबै प्रकारका भाषिक सिपमा शुद्धता, स्पष्टता र प्रभावकारिता हासिल गर्न सकिने आधार तयार हुन सक्छ ।

उच्चारण सम्बन्धी कमजोरीका कारणहरू

उच्चारणको सम्बन्ध बोलाइ र सस्वर पढाइ दक्षतासित हुन्छ । भाषिक उच्चारणमा सिकारु वा विद्यार्थीहरूले विभिन्न कारणले त्रुटि गर्ने गर्छन् । उच्चारणमा कमजोर भएमा समग्र भाषिक प्रयोग व्यवहारमा अशुद्धता, अशोभनीयता र असम्प्रेष्यता सिर्जना हुन्छ । उच्चारणमा कमजोर व्यक्ति भाषा वा बोलीका कारणले प्राप्त हुन सक्ने विभिन्न फाइदा र अवसरबाट पछि मात्र पढेन, आफ्नो वैयक्तिक उन्नयन र परिपोषणका दृष्टिले पनि कमजोर हुन्छ । अतः ती कमजोरीका कारणका बारेमा सूक्ष्म जानकारी लिई तिनको निराकरण र सुधार गर्नु आवश्यक छ । उच्चारण सम्बन्धी कमजोरीका केही कारणहरू निम्नानुसार हुन वा देखिन सक्छन् :

शारीरिक मानसिक स्थिति

सिकारु वा विद्यार्थी स्वयम्को जिब्रो बाक्लो हुनु, ओठ काटिएको हुनु, दाँत नहुनु तथा समग्र उच्चारण अङ्गहरू राम्ररी विकसित नहुनु जस्ता शारीरिक कमजोरीले उच्चारणमा प्रभाव पार्न सक्छन् । उक्त बाहेक दृष्टि कमजोर भई राम्ररी देख्न नसक्नु, कानको कमजोरीले श्रवण क्षमता कमजोर हुनु, सुस्त मनस्थिति हुनु र हातखुट्टा आदिको अपाङ्गताले हीनता बोध गर्नु जस्ता कुराले पनि उच्चारणलाई कमजोर पार्न सक्छन् ।

शारीरिक कमजोरीले मात्र नभई विक्षिप्तता, हीनता, उद्विग्नता, मानसिक असन्तुलन र दुर्बलताका अन्य कतिपय कमजोरीले पनि उच्चारण प्रभावित र असन्तुलित हुन सक्छ ।

संवेगात्मक अवस्था

धैर्य, रिस, डाह, रोदन, करुणा, घृणा, लाज, वैराग्य, भय, हास्य, उत्साह जस्ता संवेगात्मक पक्षहरू सन्तुलित र नियन्त्रित अवस्थामा छन् भने तिनले सिकाइमा सकारात्मक सहयोग पुऱ्याउँछन् । यदि उक्त संवेगात्मक पक्षहरू असन्तुलित र अनियन्त्रित अवस्थामा छन् भने सिकारुले अपेक्षित सिकाइ हासिल गर्न सक्तैन । त्यसैले उच्चारणमा कमजोर हुनुका पछाडि विकृत र असन्तुलित संवेगहरू पनि उत्तिकै जिम्मेदार हुन सक्छन् ।

भाषिक पृष्ठभूमि

सिकारुको भाषिक पृष्ठभूमिले पनि धेरै हदसम्म उच्चारण प्रभावित हुन्छ । मानक भाषा उच्चारणमा स्थानीय अथवा क्षेत्रीय र सामाजिक भाषिकाको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ । त्यसै गरी वर्ग, लिङ्ग, जात, पेसा, व्यवसाय, शिक्षा, उमेर, स्तर आदि विविध पृष्ठभूमिमा भाषिक विकास धेरै हदसम्म निर्भर र निर्देशित भएको हुन्छ । अझ इतर नेपाली पृष्ठभूमिबाट आएका विद्यार्थीहरू त भन् आफ्नो मातृभाषाको उच्चारण व्यवस्थामा बढीभन्दा बढी अभ्यस्त रहने हुनाले उनीहरूको उच्चारणमा अत्यधिक असङ्गति र कमजोरी देखिनु स्वाभाविक मानिन्छ ।

वातावरण

सिकारुलाई प्राप्त बाह्य र आन्तरिक वातावरणले पनि उच्चारण सबल र दुर्बल हुन सक्छ । आफ्नो घर, परिवार, छिमेक, बाटोघाटो, सार्वजनिक स्थल, विद्यालय आदिमा सम्बन्धित लक्ष्य भाषा बोल्ने र प्रयोग हुने पर्याप्त अवसर छन् भने विद्यार्थीलाई मनग्य बाह्य वातावरण प्राप्त हुन्छ र उच्चारणमा त्यसको सकारात्मक प्रभाव पर्छ । यदि उक्त वातावरण अत्यन्त न्यून छ र अझ कक्षा कोठामा मात्र प्रयोग सीमित छ भने भाषा प्रयोगको वातावरणीय अभावले उच्चारण पनि कमजोर हुन्छ । फेरि विद्यार्थीलाई प्राप्त बाह्य वातावरण शिष्ट, शुद्ध, मानक र प्रभावशाली भए उसको उच्चारण पनि त्यसै किसिमको सबल हुन सक्छ, तर उसलाई प्राप्त वातावरण दुर्बल र अमानक किसिमको छ भने त्यसले विद्यार्थीलाई पनि सोही किसिमको दुर्बल उच्चारणमा अभ्यस्त बनाउँछ ।

बाह्य वातावरण जस्तै सिकारु वा विद्यार्थीको आन्तरिक वा मानसिक वातावरण कुन किसिमको छ, त्यसले पनि उच्चारण प्रभावित हुन्छ । विद्यार्थी सम्बन्धित लक्ष्य भाषा सिक्न कत्तिको तत्पर छ, उसमा त्यसप्रति कत्तिको रुचि छ, त्यसमा विद्यार्थीको अभिवृत्ति वा धारणा कत्तिको सकारात्मक वा नकारात्मक छ, उसलाई त्यसप्रति कत्तिको प्रेरणा प्राप्त छ, उसमा सो भाषाप्रतिको जिज्ञासा कस्तो छ र उसको स्मरण शक्तिको स्तर तथा बौद्धिक स्तर कस्तो छ आदि आन्तरिक वा मानसिक पक्ष वा वातावरण पनि उच्चारणलाई सबल र दुर्बल बनाउन उत्तिकै जिम्मेदार मानिन्छन् । स्वस्थ मानसिक वातावरण र अस्वस्थ मानसिक वातावरण सिकाइका क्रमशः सकारात्मक र नकारात्मक कारक बनेका देखिन्छन् ।

अनुभव

सिकारुको सम्बन्धित लक्ष्य भाषाको अनुभवको स्तरले पनि उच्चारण प्रभावशाली र कमजोर हुन सक्छ । सबै विद्यार्थीहरू नेपाली मातृभाषी मात्र हुँदैनन् र भइ हाले पनि सबैले शिष्ट वा मानक भाषाको अनुभव प्राप्त गरेका हुँदैनन् । विद्यालय प्रवेश गरेपछि भाषा सिक्ने र पहिलै सम्बन्धित भाषामा अभ्यस्त विद्यार्थीहरूको अनुभव र प्रयोगमा ठुलो अन्तर हुन्छ ।

अनुभव वृद्धि गर्न बाह्य र आन्तरिक वातावरणले पनि भूमिका खेलेकै हुन्छ । यसर्थ विद्यार्थीको सिकाइ स्तर, तह, क्षमता, जिज्ञासा, अध्ययन, अभ्यास, अवसर जस्ता विविध पक्षहरू भाषिक अनुभव वृद्धि गर्नमा भूमिकावान् हुन्छन् । ती कुराहरू विद्यार्थीलाई कतिको सबल वा दुर्बल रूपमा प्राप्त हुन्छन् सोही अनुरूप अनुभव स्तर पनि उच्च वा न्यून हुन सक्छ । उच्च भाषिक अनुभव हुनेहरू उच्चारणमा सबल हुन्छन् भने भाषिक अनुभव स्तर दुर्बल हुनेहरू उच्चारण स्तरमा पनि अवश्य नै कमजोर हुन्छन् ।

उमेर

उमेर पनि उच्चारण प्रभावकारिताको महत्त्वपूर्ण कारक बनेको हुन्छ । उच्चारणका दृष्टिले बालकहरू जति छिटो दुरुस्त अनुकरण गर्न र अभ्यस्त हुन सक्छन् त्यति प्रौढहरू सक्षम हुन्छन् । उच्चारणका दृष्टिले किशोर अवस्थासम्मको उमेर जति प्रभावशाली हुन्छ, त्यसपछिको उमेर क्रमशः कमजोर र स्थिर किसिमको हुन्छ । त्यसैले उच्चारण कमजोर हुनुमा उमेर पनि एक महत्त्वपूर्ण कारण मानिन्छ ।

अभ्यास

सिकाइ भन्ने कुरा जति अभ्यास गर्नु त्यति बढ्छ र परिष्कृत हुन्छ । त्यसैले जुन विद्यार्थीले सम्बन्धित भाषा बोल्ने र पढ्ने अभ्यास प्रशस्त गर्छ उसको उच्चारण स्तर पनि सबल र प्रभावकारी हुँदै जान्छ तर अभ्यासको अवसर कमै प्राप्त गर्ने विद्यार्थीको उच्चारण स्तर स्वभावैले दुर्बल र कमजोर हुन्छ ।

अवसर

अवसर भनेको मौका हो । जुन सिकारुले कुनै पनि भाषा बोल्ने र पढ्ने मौका अथवा अवसर प्राप्त गर्छ ऊ स्वभावैले सम्बन्धित भाषिक उच्चारणमा अभ्यस्त र अनुभवी हुँदै जान्छ तर जुन सिकारुले चाहना हुँदाहुँदै पनि अवसर पाउँदैन उसले सम्बन्धित भाषाको उच्चारण अनुभव वृद्धि गर्न सक्तैन र त्यसमा अभ्यस्त भई परिष्कृति ल्याउन पनि सक्तैन । अतः अवसर पनि उच्चारणलाई कमजोर वा सबल तुल्याउने प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

भाषा शिक्षणका विविध पक्ष

उच्चारण कमजोर र प्रभावशाली हुनुमा शिक्षण सिकाइ गतिविधि र स्रोतहरू पनि उत्तिकै जिम्मेदार हुन्छन् । विद्यालय वातावरणको अनुकूलता र प्रतिकूलता, भाषा शिक्षकको दक्षता, शिक्षण विधि र प्रविधि, पाठ्य सामग्रीको स्तरीयता, न्यूनता, मुद्रण र छपाइ शुद्धि, अभ्यासात्मक तथा प्रयोगात्मक कार्यकलापका पर्याप्तता, न्यूनता र विविधता, शिक्षण सामग्रीको प्रयोग, विद्यार्थी सङ्ख्या, सहकार्यकलाप सञ्चालन, मूल्याङ्कन, अनुगमन र पृष्ठ पोषण आदि कुराले विद्यालयका समग्र शिक्षण सिकाइ अवस्थालाई नियन्त्रित र निर्देशित गर्छन् । अतः विद्यालयको समग्र गतिविधिको सबलता र दुर्बलतासित भाषा शिक्षण र उच्चारण पक्ष पनि सबल र दुर्बल हुन्छ । उक्त बाहेक विद्यार्थी स्वयम्को असचेतता, हेलचेक्र्याई, बेवास्ता, सजिलै प्रमाण पत्र हासिल गर्न खोज्ने प्रवृत्ति, सरलतातिर बढी लहसिने अनि राम्ररी नियमन नगरी अतिसामान्यीकरण गर्न खोज्ने प्रवृत्ति आदि कुरा पनि उच्चारणलाई कमजोर पार्ने पक्षहरू मानिन्छन् ।

उच्चारण सम्बन्धी कमजोरी निराकरणका उपायहरू

उच्चारण सम्बन्धी कमजोरी निराकरण गर्ने प्रमुख उपाय भनेकै पर्याप्त मात्रामा अभ्यास र पुनरावृत्तिका अवसरहरू प्रदान गर्नुलाई मानिन्छ । त्यस बाहेक निम्नानुसारका

374 भाषा शिक्षणमा उच्चारण शिक्षणको आवश्यकता ...

उपायहरू अवलम्बन गरेर पनि उच्चारण सम्बन्धी कमजोरीहरू धेरै मात्रामा निराकरण गर्न सकिन्छ :

- (१) उच्चारणमा देखिने त्रुटिबारे विद्यार्थीहरूलाई सचेत तुल्याउने,
- (२) लाज, धक र हिचकिच मान्नेलाई प्रेरणा प्रदान गर्ने,
- (३) वैयक्तिक निराकरणात्मक अभ्यास गराउने,
- (४) वैयक्तिक सल्लाह र परामर्श दिने,
- (५) पारिवारिक र घरायसी वातावरणका लागि अभिभावकहरूलाई सचेत तुल्याउने,
- (६) पर्याप्त सस्वर पठन अभ्यास गराउने,
- (७) पर्याप्त पूरक सामग्रीको व्यवस्था मिलाई तिनबाट अभ्यास गराउने,
- (८) उच्चारण अवयव कमजोर र मानसिक सन्तुलन ठिक नभएकालाई अनुभवी र दक्ष चिकित्सकबाट उपचार गराउने उपायहरू गर्ने,
- (९) विद्यालय वातावरणलाई लक्ष्य भाषिक प्रयोगले व्यवस्थित गर्ने,
- (१०) उच्चारणगत प्रतिस्पर्धा, प्रतियोगिता र पूरक कार्यकलापको यथेष्ट व्यवस्था गर्ने,
- (११) शिक्षक दक्षता अभिवृद्धि गर्ने तालिम, सेमिनार, पुनर्ताजगी तालिम आदिको उपयुक्त प्रबन्ध गर्ने,
- (१२) विद्यालयमा वेला वेलामा अभिभावक भेला गरेर विद्यार्थी प्रगति र प्राप्तिको जानकारी दिई सबल भाषिक वातावरण निर्माण गर्ने,
- (१३) निरन्तर मूल्याङ्कन, अनुगमन र पृष्ठ पोषणका कार्यक्रम प्रवर्धन गर्ने र
- (१४) उच्चारण शिक्षणका कार्यकलापलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गरी कक्षा र बाह्य सहभागिता बढाएर व्यापक पुनर्बलन गर्ने जस्ता विविध कुरामा जोड दिने आदि ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६७). *नेपाली भाषा शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज र केदार प्रसाद शर्मा (२०५६). *प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दुर्गा प्रसाद दाहाल (२०६७). *नेपाली भाषा शिक्षण*. एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, काठमाडौं ।
- पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७). *दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- शर्मा, केदार प्रसाद र माधव प्रसाद पौडेल (२०६७). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- (२०६८). *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्र नाथ (सन् १९९६). *भाषा शिक्षण*. दि मैक मिलन कम्पनी अफ इन्डिया लिमिटेड, नई दिल्ली ।